

Dolní Újezd u Litomyšle a otázka vesnických refugií v Čechách

PETR CHARVÁT

Asi šest kilometrů jihozápadně Litomyšle ve východních Čechách je na terase nad levým břehem říčky Desné situován románský emporový kostel sv. Martina, zbudovaný dle úsudku znalců (Merhautová 1971, 118—119; UPČ I, 307—308) v první polovině 13. století. Kostel byl původně opevněn valem a příkopem; opevnění, stržené a zarovnané zemí počátkem 19. století, uvádějí pouze některé písemnosti dolnoújezdské fary (Liber memorabilium str. 99, Parochialis Ecclesia Augezdae Inferioris str. 1). Přičteme-li k tomu skutečnost, že ve 14. století se uvádějí dvě osoby s predikátem „z Újezda“ (Nejedlý 1903, 350), zdálo by se, že nic nestojí v cestě klasické interpretaci tohoto souboru hmotných památek jako venkovského opevněného feudálního sídla s kostelem. Mám však zato, že je třeba vzít v úvahu některé okolnosti, ukazující směrem jiným.

Lesní újezd, na jehož území vznikla později stejnojmenná ves, věnoval premonstrátské kanonii v Litomyšli kníže Vladislav II. asi na počátku druhé poloviny 12. století (CDB I: 399 str. 414 ř. 17—19, o listině Pražák 1959 a týž 1975, 34). S velkou pravděpodobností nestál tehdy ještě ani kostel, ani opevnění, neboť listina zde žádná sídliště nezná a ani povrchový archeologický průzkum, který jsem v oblasti provedl, nezjistil zde stopy raně středověkého osídlení datovatelné před rok 1200. Během 13. století, kdy klášterní nároky na zalesněné oblasti vážně ohrozila exploze kolonizační činnosti nejrůznějších iniciátorů, již byla tato oblast postižena, byla kanonie nucena přistoupit k ohrazení svého majetku v této oblasti. To naznačuje jméno nejzápadnější vsí klášterství, od níž se dále na západ prostíraly statky drobných feudálů, Hranice (Nejedlý 1903, 352). Že k tomu došlo již během 13. století, ukazuje skutečnost, že těsně sousedící ves Desnou drželi drobní feudálové už r. 1293 (tamtéž 346). Tím se Dolní Újezd ocitl zcela uvnitř klášterství. Zřejmě ve 13. století tu pak vznikla řada drobných vsí, které vesměs vstoupily do písemných pramenů až během století 14. (tamtéž 350—353). V těchto zprávách se ovšem nikde nehovoří o tom, že by se byl kdy na klášterství vyskytoval jakýkoli jiný feudál než samotný klášter. Neodpovídalo by to ostatně ani podmínkám kolonizace v daném regionu, neboť zalesněné půdy k osídlování byl všude v sousedství premonstrátských držav jistě dostatek a i z dislokace držby drobných feudálů na Litomyšlsku ve 13. století vyplývá, že hranice klášterního dominia byly respektovány a že se drobná šlechta usazovala spíše na jejich obvodu. Z tohoto hlediska lze tedy vznést námitku k možnosti existence feudálního dvorce při dolnoújezdském kostele.

Patronátní právo kostela náleželo r. 1358 litomyšlskému biskupovi (Reg. VII/1:15 str. 16—17) a uvádí se jako staré právo kdysi opata a konventu kláštera, čímž se jeho existence v klášterním majetku posouvá před rok 1344

(vznik biskupství). Je nápadné, že zde zachycujeme patronátní právo již v držení konventu a opata a nikoli v rukou hypotetického feudála, a to zvláště proto, že uvedená listina zpravidla u jednotlivin klášterní držby dodává, šlo-li o zbožnou nadaci či ne.

Konečně je třeba upozornit na znak vsi, totiž zkřížené berle (Páta 1940 až 1941, 23). I při vši kritičnosti, kterou je vůči tomuto prameni nutno uplatňovat, nelze přehlédnout jeho podobnost s řádovým znakem premonstrátů, který obsahuje navíc heraldické lilie (Svátek 1970, 527). Z řádového erbu čerpala ostatně svůj znak dle úsudku heraldiků i Litomyšl (Zenger 1973).

Jestliže jsem takto uvedl indicie, které se zdají svědčit proti interpretaci dolnoújezdského opevněného kostela jako pozůstatku feudálního sídla, je třeba prozkoumat i okolnosti, které by takové interpretaci nasvědčovaly, tj. především význam opevnění kostela a existence tribuny v něm. Je třeba se tázat, do jaké míry dostačují tyto dvě okolnosti k bezpečné interpretaci církevní stavby jako složky někdejšího souboru velmožského sídla.

Opevněných kostelů stojí v našich zemích řada (pro středočeskou oblast viz např. Kremla 1902—3, 406, Pič et al. 1893—1895, 437—438, Sedláček—Venc 1975, 152, 155). Žel, z pramenů se o nich dozvídáme velmi málo. Nebudu se zde zabývat opevněnými kostely, které skutečně představují pozůstatky drobných opevněných sídel a o nichž přinesly řadu informací výzkumy dr. Hejny. Popudem k opevňování kostelů venkovských se mohla stát i doložená funkce kostelů jako úkrytů cenností všeho druhu (r. 1281 zpráva o uschování obilí v Praze v kostele sv. Petra Na poříčí, FRB II str. 342, Pokračovatelé Kosmovi str. 158). Diskutabilní se mi zdá Grausův (1953, 246) názor o vojenském charakteru povinností „custodum ecclesiae“; vezmeme-li v úvahu jiné pramenné zmínky (např. Kosmas—Breth. vyd. v MGH Script. NS II, Berlin 1923, str. 131 ř. 4—6 nebo FRB II str. 341 k r. 1281), šlo spíše o osoby pověřené péčí o drobnější kultovní náležitosti kostela. Upozorníme zde též na názor Profousův (MJČ II str. 324 s. v. Kostelec), podle něhož je právě místní jméno Kostelec odvozeno od opevněných kostelů útočištného charakteru. V některých případech mohlo opevnění vzniknout sekundárně kolem již stojícího kostela; k tomu došlo před r. 1207 v Olomouci (CDB II: 66 str. 62), v Praze r. 1253 (FRB II str. 291) a po smrti Přemysla Otakara II. za válek mezi Tobiášem z Bechyně a panskou skupinou dokládá Tobiášův formulář řadu případů, kdy byly na pomezí situované kostely opevněním změněny v taktické opěrné body (viz např. Boháč 1979, 171 pozn. 36, 37). Dále hovoří prameny o refugiální funkci opevněných kostelů; tak proslulá smlouva o využití potvorovského kostela (Reg. II: 1235 str. 533 k r. 1281). Žel, listina uvádějící výslovně útočištné opevnění na statcích pražské kapituly v roce 1334 (Reg. IV: 18, str. 7—8) nepraví, obsahovalo-li toto opevnění kostel či nikoli. O vojenské činnosti spojené s opevněným kostelem jako opěrným bodem vydává pak svědectví Petr Žitavský k roku 1316, kdy pan Jan z Vartenberka padl podle jeho slov při dobývání „quaedam municionis ecclesiae... que Costel dicitur“ (FRB IV str. 229), byv zasažen kamenem z praku (balista) do tváře.

O výkladu tribun v kostelích a jejich interpretaci jako bezpečného indikátoru velmožského sídla při kostele probíhá diskuse. Necítím se kvalifikován do ní zasahovat, chci jen poukázat na to, že bylo hájeno např. i stanovisko, že právě uvedená smlouva o využití potvorovského kostela k refugiálním účelům naznačuje, že tribuna měla své výhody i z hlediska vojenského. Pokud pak prameny výslovně uvádějí, kde v kostele fundátoři při bohoslužbě prodlévají, mohou se např. vyskytovat i přímo u oltáře (pro Maďarsko Dercsényi 1975, 206 — kostel ve Felsődörgicse).

Konečně pak oba případy osob s predikáty „z Újezda“ (Nejedlý 1903, 350). U prvního z nich, vystupujícího v doprovodu pana Vítka ze Švábenic, půjde patrně o Újezd u Chocné, neboť v okolí tohoto šlechtice se zpravidla vyskytují osoby z oblasti Tiché Orlice. Druhý predikát zůstává tedy jediným argumentem pro šlechtické sídlo v Dolním Újezdě, avšak vzhledem k naprostému nedostatku jakýchkoli jiných zpráv o tomto eventuálním rodu, jeho majetcích či činnosti jest obtížné jím operovati.

Shrneme-li závěrem možnosti, které nám skýtá pro interpretaci opevněných kostelů — a tedy i případu dolnoújezdského — evidence písemných pramenů, shledáváme zhruba tři možnosti:

- (1) pozůstatek opevněného feudálního sídla
- (2) útočištný objekt
- (3) vojenský opěrný bod.

Je obtížné určit kategorii týkající se dolnoújezdského kostela. Možnost opevněného feudálního sídla zdá se mi zde být nepravděpodobná, stejně tak jako možnost opěrného bodu. Zbýval by tedy výklad (2), podle něhož by šlo o útočištné opevnění pro poddané církevní vrchnosti, asi ve smyslu navrhovaném M. Štěpánkem (1969, 653—654).

Seznam citované literatury

- Boháč, Z. 1979: Pozemková držba pražského arcibiskupství v době předhusitské, *Historická geografie* 18, 165—204.
- CDB: *Codex diplomaticus et epistolarius regni Bohemiae*, edd. G. Friedrich et al., Praha 1904 sqq.
- Dercsényi, D. 1875: *Romanische Baukunst in Ungarn*. Budapest.
- FRB: *Fontes rerum bohemicarum* (vol. II edd. J. Emler—W. Tomek, Praha 1874, vol. IV ed. J. Emler Praha 1884).
- Graus, F. 1953: *Dějiny venkovského lidu v Čechách I*. Praha.
- Kremla, J. 1902—3: *Předhistorická hradiště v okrese Kouřimském*, *Památky archeologické* 20, 395—406.
- Liber memorabilium: L. m. parochiae Augezdensis, Okresní archiv Svitavy se sídlem v Litomyšli fond Farní úřad Dolní Újezd sign. B 62. Za upozornění na pramen děkuji dr. Sl. Venclovi z AÚ Praha, za pomoc při interpretaci dr. M. Skřivánkovi z OA Svitavy.
- Merhautová, A. 1971: *Raně středověká architektura v Čechách*. Praha.
- MJČ: A. Profous: *Místní jména v Čechách II*, Praha 1949.
- Nejedlý, Z. 1903: *Dějiny města Litomyšle*. Litomyšl.
- Parochialis Ecclesia Augezdae Inferioris, OA Svitavy se sídlem v Litomyšli fond Farní úřad Dolní Újezd i. č. 17. Za pomoc při interpretaci textu jsem zavázán dr. M. Skřivánkovi.
- Páta, J. 1940: *O našich obecních pečetích*, *Od Trstenické stezky* XX/2—3, 18—25.
- Píř, J. et al. 1893—5: *Archeologický výzkum ve středních Čechách 1893*, *Památky archeologické* 16, 417—438.
- Pokračovatelé Kosmovi, red. M. Bláhová—Z. Fiala, Praha 1974.
- Reg.: *Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae* (vol. II ed. J. Emler Praha 1882, vol. IV ed. idem Praha 1892).
- Sedláček, Z.—Venc, S. 1975: *Zpráva o leteckém snímkování na Kolínsku*, *Archeologické rozhledy* 27, 151—158, 228—233.
- Svátek, J. 1970: *Organizace řeholních institucí v českých zemích a péče o jejich archivy*, *Sborník archivních prací* XX/2, 505—624.
- Štěpánek, M. 1969: *Strukturální změny středověkého osídlení II*, *Čs. časopis historický* 17, 457—488, 649—680.
- UPČ: *Umělecké památky Čech I*, red. E. Poche, Praha 1977.

Zbraslavská kronika, red. Z. Fiala, Praha 1976.

Zenger, M. 1973: Znak města Litomyšle, Zprávy z muzeí od Trstenické stezky 13 až 14, str. 27—35.

Zusammenfassung

Dolní Újezd bei Litomyšl und die Frage der ländlichen Refugien in Böhmen

Der Autor befaßt sich mit der Interpretation der St.-Martin-Kirche in Dolní Újezd bei Litomyšl (Ostböhmen, Tschechoslowakei). Die frühestens in der ersten Hälfte des 13. Jahrhunderts errichteten sogenannten Tribünenkirchen waren meist von einer aus Wall und Graben bestehenden Befestigung umgeben. Leider wurde diese in Dolní Újezd am Beginn des 19. Jahrhunderts liquidiert, und es blieben nur Notizen in alten Schriftstücken der Pfarre erhalten. Man pflegt die Tribünenkirchen als alte Feudalsitze zu interpretieren. Der Autor stützt sich auf schriftliche Quellen und weist auf drei Möglichkeiten einer richtigen Interpretation der befestigten Kirchen (Wehrkirchen) in den böhmischen Ländern hin:

- (1) Überreste von Befestigungen ehemaliger Feudalsitze
- (2) für Kirchengüter typische Zufluchtsstätten der ländlichen Bevölkerung
- (3) militärische Stützpunkte, die die feudalen Obrigkeiten bei unruhigen Zeiten in Grenzgebieten errichteten.

Nach den ziemlich fragmentarisch erhaltenen Quellen zu schließen, kann man im Fall der Kirche von Dolní Újezd vor allem die Möglichkeit (2) in Erwägung ziehen, derzufolge es sich um die Befestigung einer Zufluchtsstätte der Landbevölkerung gehandelt hat.

Summary

Dolní Újezd by Litomyšl and the problem of refuge fortifications in Bohemia

This paper evaluates the interpretation of St. Martin's church in the village of Dolní Újezd close to the town of Litomyšl (East Bohemia, Czechoslovakia). This church, erected c. 1200—1250 AD and provided with a tribune in the nave, was once fortified with a rampart and a ditch. Unfortunately, the fortifications were levelled and filled in at the beginning of the 19th century; the only memories of them are preserved by ancient records of the parish. Fortified churches with inner tribunes are usually interpreted as vestiges of early feudal manors. The author considers the evidence of written sources indicating three possible interpretations of fortified churches in Bohemia:

- (1) vestiges of early feudal manors
- (2) refuge places for the rural population, especially on ecclesiastical domains
- (3) military strongpoints, erected in times of necessity by feudal lords in border areas.

The fortification of the Dolní Újezd church belongs probably — unfortunately, written records do not enable more exact conclusions — to category (2), i. e. refuge fortifications for the rural population.

English by Petr Charvát